

Araştırma Notları

“Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları: Envanter-Analiz (1500-1800)” Başlıklı TÜBİTAK Projesi ve İstanbul Grubunun Çalışmaları I

GÜLŞEN YAKAR

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Istanbul Medeniyet University, Faculty of Letters, Department of History

(gulsen.yakar@medeniyet.edu.tr), ORCID: 0009-0005-5100-6845

Geliş Tarihi/Date of Arrival: 02.05.2023

Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 14.05.2023

Yakar, Gülşen. “Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları: Envanter-Analiz (1500-1800)”
Projesi ve İstanbul Grubunun Çalışmaları I.” *Ceride* 1:1 (Haziran/June 2023): sayfa/pp. 156-161
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10015637>

122K722 numaralı ve “Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları: Envanter-Analiz (1500-1800)” başlıklı Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) projesi ekibinin 6 Mart 2023 tarihinde gerçekleştirdiğimiz ilk toplantısında proje bulgularının yayınlanabileceği bir derginin kurulması fikri ekibin büyük desteğiyle karşılandı. *Ceride*, en başından beri üzerinde durulan ve en geniş beğeniye toplayan isimdi. Resmi proje ekibinde yer alan ve projeye destek veren gönüllüler halkası dışında kalan araştırmacılar için alan açmak, diyalogu genişletmek ve bu görece dar araştırmacı grubu dışından da öğrenmek fikri, kısa sürede dergiye yönelik proje bulgularının düzenli olarak yayınlanması gibi ilk ve işlevsel motivasyona galip geldi. Bir dergi yayınlanacak, ismi *Ceride* olacak ve projenin değil, ben-anlatıları araştırmaları alanının dergisi olacaktı. Bu dergi, proje ekibinin şimdi beşinci ayını dolduran resmi mesaisi boyunca herhalde üzerinde en kolay mutabakat sağladığı gündem maddesi olmuştur.

Proje ekibinin resmi toplantılarına hâkim olan, özellikle ilk iki ay süresince, daha ziyade bir belirsizlik havasıydı. “Ben-anlatısı nedir?” sorusu etrafında harcadığımız uzun mesai, bu ilk soruyu takip eden ikinciye kuşatan müphemlikle açıklanabilir: “Osmanlı ben-anlatıları nelerdir?”¹ Osmanlı ben-anlatıları söz konusu olduğunda birbirinden kıymetli araştırmacıların özverili fakat müstakil çalışmaları ile inkişaf etmekte olan bu alanın efradını cami ağıyarını mani bir tanımının bulunmaması ve kapsamının da henüz yeterince netleştirilememiş olmasının yarattığı güçlük, ilk andan itibaren proje toplantılarının en az araştırmacıları kadar canlı ve değişmez bir katılımcısıydı. Üstelik bir kaynak bütününe işaret eden bu çatı kavram, Osmanlı tarihçilerinin bir kısmı için hala “türedi” mahiyetindeyken Osmanlı yazılı kültür dünyası içinden bir tanımını üretmek ve kavramı amaca hizmet etmeyen bir amorfa dönüştürmeden sınırlarını belirlemek elzemdi. Cevaplamanın tüm güçlüğüne rağmen - belli ki daha sağlıklı bir cevap ancak proje süresi sonunda, Osmanlı ben-anlatısı metinlerin bir envanteri oluşturulup böylelikle bir tipoloji ortaya çıktığında verilebilecek- bu bıktırıcı görünen sorunun sevindirici bir tarafı da var. Bu türden soruların ancak alan üzerine kapsamlı ve sistemli çalışmalarla paralel ve onların doğal bir neticesi olarak ortaya çıktığını düşünürsek, sorunu projenin doğru istikamette ilerlediğine işaret olarak kabul etmek mümkündür.

Suraiya Faroqhi Osmanlı ben-anlatıları çalışmalarına içkin -ve bu alanın uzun süre göz ardı edilmesini açıklayan- iki engel bulunduğunu kaydetmiştir. Bunların ilki, Avrupamerkezci bir yaklaşımla Batı-dışı ve Batı-öncesi benlik bilincinin ve bu benlik bilincinin doğal bir neticesi olarak ortaya çıktığına inanılan ben-anlatılarının mevcudiyeti ihtimalini reddeden ideolojik/ fikirsel bir engeldir. Akademiye uzun süre hakim olan bu ilk engelin artık geniş bir biçimde aşıldığını düşünmek mümkünse de Faroqhi'nin 2000'li yılların başında teşhis ettiği ikinci engel hala geçerli. Alana yönelik yürütülecek sistemli ve kapsamlı çalışmalarının önündeki “teknik engel” Osmanlı ben-anlatısı materyalinin çeşitli kütüphane ve arşivlerde dağınık ve tasnifsiz bulunması, kataloglamanın ise nadiren araştırmacının ben-anlatısı metni tespit etmesini kolaylaştıracak şekilde düzenlenmiş ol-

1 Elbette bu soru etrafında özellikle son birkaç yılda önemli mesafe katedildi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleştirilen “Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Çalıştayı” (2020) ve “Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Sempozyumu” (2022), araştırmacıların Osmanlı ben-anlatıları üzerine fikir alışverişinde bulunabileceği bir platform yaratarak oldukça kıymetli fırsatlar oluşturdu. Detaylı bilgi için bkz. <https://benanlatilari.medeniyet.edu.tr>

masıdır.² Alan çalışmalarının bu aşamaya kadar daha ziyade müstakil eserler üzerine neşir ve değerlendirmelerden oluşmasının en önemli sebebi de budur, Osmanlı ben-anlatısı materyalinin keşfi çoğunlukla tesadüfi ve tekil olmuştur.³ Osmanlı ben-anlatılarının bir envanterini oluşturmak için yola çıkan araştırmacı grubunun el yazması eserler ve alana yönelik birikimi bu engeli aşmanın en güvenli yolunun, aynı zamanda en uzun ve zahmetli olan olduğunu kabul etmesi gerekti. Seçilen yolun zorluğuna dikkat çeken diğerkâm uyarılara karşın proje ekibi, söz konusu malzeme için yalnızca katalog kayıtlarına güvenilemeyeceğine ve koleksiyonların eser eser taranması gerektiğine karar verdi. Yöntem düşünüldüğünde en zorlu ve en uzun zaman alan tür, şüphesiz, mecmûalar.

Bu elbette katalogları tümüyle işlevsiz kabul ettiğimiz anlamına gelmiyor, yalnızca bunlardan istifade edebilmek için dikkatli bir çift gözün yanında eğitilmiş bir şüphecilik de gerekiyor. Yazma eser kütüphanelerinin kataloglama çalışmaları sırasında eserlerin, bugün karşılık gelebileceği güncel türlere atıf yapılmadan kaydedildiği düşünüldüğünde kataloglardaki hangi türlere karşı müteyakkız olmak gerekir? Örneğin bir günlük katalogda günlük olarak kaydedilmediği için, öyle olabileceğinden şüpheleneceğimiz anahtar kelimeleri tespit etmeye çalıştık: Jurnal, sergüzeşt, mecmua, salname... Her bir modern örneğe denk gelen türler listesi böylelikle uzayıp giderek ortaya çıkmış oldu.⁴ Bu aşamada da resmi proje ekibi dışından yazma eser uzmanları ve araştırmacılardan yardım aldık ve türleri -ve elbette, eserleri- tespit için *Keşfü'z-Zunûn, Osmanlı Müellifleri, Sicill-i Osmânî* gibi temel kaynakları taradık. Eserlerin türünü ise müellifin isimlendirmesi, katalog kaydındaki ismi ve modern karşılığın oluştuğu üçlü veri ile envantere kaydediyoruz.

2 Bkz. Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 163-164.

3 Burada, bir istisnanın Cemal Kafadar ile onu takip eden Derin Terzioğlu ve Aslı Niyazioğlu olduğunu kaydetmek gerekir. Osmanlı dönemine ait erken tarihli bir eseri ilk kez ben-anlatısı olarak değerlendirerek literatüre kazandıran Cemal Kafadar olmuştur. Bkz. Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature" *Studia Islamica* 69 (1989): 121-150. Kafadar ve öğrencileri, Osmanlı ben-anlatılarının izini sürerek alanı açmış ve takip eden araştırmacılar için ilham ve teşvik oluşturmuştur. 14.-20. Yüzyıllar arasında Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi'nde kaleme alınmış seçili metinlerin ben-anlatıları perspektifinden bir tahlili için ise bkz. Ralf Elger, Yavuz Köse, (ed.) *Many Ways of Speaking About the Self, Middle Eastern Ego-Documents in Arabic, Persian and Turkish (14th- 20th Century)* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010).

4 *Mersiye, ceride, salnâme, sergüzeştname, jurnal, esaretnâme, tarih, ihrâknâme, vâkiât, yevmiyye, mecmûa, fehrese, sebet, esâretnâme, ihtidânâme, rûznâme, arzuhal, şikâyetnâme, sabırnâme, münşeât, hâtırâ-hâtırât, menâmât, tabirname, hasbihâl, mahzar, lâyiha, yaşnâme, sıhhatnâme...*

Otobiyografi kuramına göre bu türden metinlerde yazar, metninin dış dünyada karşılığı bulunan bir hakikati ihtiva ettiği iddiasındadır ve bu bakımdan bilimsel metinlerde olduğu gibi burada da okuyucu ve yazar arasında bir “pakt”⁵ mevcuttur. Buna göre yazar -veya bilimsansı- metnin başına ismini yazmakla okuyucusuna hakikati sunmayı vaat etmiş olur⁶ ancak edebiyat kuramcıları da tarihçiler de bu hakikat vaadine karşı tedbirlidir. Ben-anlatılarına matuf “güvenilmez yazar sorunu”⁷ bizler için, en azından envanteri oluşturmak aşamasında, ciddi bir engel teşkil etmedi, kurmaca ben-anlatılarını da envantere dahil ediyoruz. Kişinin kendisine ve hayatına dair ürettiği her metin, bunların yazı dilinde yeniden kurgulanmış bir temsili ve esasen bir kültürel ürün olduğuna göre açıkça kurmaca, muhayyel metinleri envanterin dışında bırakmak için bir sebep yok. Henüz pek az kanıtın icat edildiği, insanların hakikati Celcius cinsinden veya Richter ölçeğiyle aktarmak yerine hisleriyle tarif ettiği erken modern dünyada -sayısal olarak ifade edilebilen delil karşısında betimsellik, henüz bugün olduğundan daha makbul bir alternatifken yani- karın, “önce hayal mertebesi” sonra “bulgur gibi” yağdığına veya depremin “şedid” olduğuna hangi hakikat ile itiraz edilebilir ki? Ben-anlatısı metinlerle uğraşırken her halükarda bu yazma biçiminin tarihin her devrinden yazara eseri üzerinde geniş bir özgürlük sağladığını ve gerçeği seçmek, eğip bükmek, abartmak hatta düpedüz çarpıtmak gibi haklar tanıdığını kabul ederiz. Üstelik tarihçiler artık muteber yazar kimdir, hangi kaynaklar güvenilir gibi sorulara bir zamanlar olduğu gibi kati cevaplar vermek yerine her belgenin kendine has özelliklerini keşfederek bunlara uygun okuma stratejileri geliştirmek gerekliliğinde uzlaşmış bulunuyor. Kısacası kurmaca bir metin de en az “gerçek” bir ben anlatısı kadar, hatta belki çeşitli bakımlardan ondan daha fazla, kıymetlidir.

5 Lejeune’un “referential pact” kavramı için bkz. Philippe Lejeune, *On Autobiography* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989), 22-23.

6 Lejeune, *On Autobiography*, 22-23.

7 Burada Wayne C. Booth’un *The Rhetoric of Fiction* kitabında tanıttığı “unreliable narrator” kategorisini ödünç alıyorum, ancak ufak bir değişikliklikle “güvenilmez anlatıcı” yerine “güvenilmez yazar” olarak uyarladım. Bunun sebebi ben-anlatıları söz konusu olduğunda -ve bu kaynak bütünü’nün birincil ayırt edici özelliği olarak anlatıcı (narrator), yazar (author) ve başkahramanın (protagonist) aynı kişi olmasıdır. Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Fiction* (University of Chicago Press, 1961), 158-159. Dört ana güvenilmez yazar tipi arasında ben-anlatısı yazarlarına en sık yakıştırılan “Yalancı” (*Liar*) rolü, diğerlerinin (*Picaro*, *Madman*, *Naif*) aksine en müteammid ve dolayısıyla en tehlikeli olanıdır. Zira yalancı kendisini aklamak, eylemlerini meşru kılmak ve menfaat elde etmek motivasyonlarıyla hikayesini imal veya tahrif eder. Ben-anlatısı müelliflerinin bu gibi maksatları, bu tür metinler üzerine çalışan araştırmacıların aşına ve aşmak için donanımlı olduğu olağan tehlikelerdir.

Kurmaca olanlar gibi, dikte ettirilen ben-anlatılarını da envantere dahil ediyoruz. İlk akla gelen örneği mezar taşları olmak üzere, kişilerin görünüşte kendileri ve hayatları hakkında ölümlerinden sonra kaydedilmesi için başkalarına güvendiği metinlerin gerçekte kim tarafından ve ne derece aslına uygun olarak yazıldığına emin olmak mümkün değil. Ancak mezar taşları söz konusu olduğunda -ve bunlar merkezden çepere doğru kopyalanarak yayılan kalıplarla bir moda teşkil etmiyorsa; özgün metinlerse, yani- kitabede konuşanın gerçekten müteveffanın kendisi olup olmadığı sorusu önemini yitiriyor. Vasiyet yoluyla aktarılmamış, sağların kurmacası metinler olsa dahi, “Ölen kişi ömrünün nihayetinde kendisi ve hayatı hakkında konuşabilseydi, ondan ne söylemesi beklenirdi?” gibi hayli merak uyandırıcı bir soruya toplumun ben-anlatısı algısını sunarak cevap veriyor. Otoportre niteliğindeki minyatürlerde de olduğu gibi,⁸ *ben* hakkında üretilen muhtemel hiçbir temsili göz ardı etmek istemiyoruz.

Başlangıçta yaklaşık 50 eserin kayıtlı olduğu envanter, beş aylık çalışma sonunda 250 üzerinde manzur ve mensur ben-anlatısı eser içeriyor. Fakat ben-anlatıları, içeriği ve biçimsel özellikleri bakımından mütecanis bir türe değil, bir kaynak bütününe işaret eden bir kavram. Mümkün olan hemen her bakımdan çeşitlilik gösteren bu kaynak bütününden keşfedilen malzemenin tasnifi için biçim ve içerik arasında dengeli bir ölçüt geliştirmek hayli zorlayıcı oldu. Bir ben-anlatısı metni teşhis için esas kriterin, yazarın eserini kaleme alırken ana motivasyonunun *ben* ve *ben'in tecrübeleri* hakkında konuşmak olduğunda uzlaşıldıktan sonra *ben* hakkında konuşmanın pek çeşitli biçim ve özellikleri üzerinde durmak gerekti. Mevcut durumda, baskın bir şekilde *ben'e* adanmış bağımsız eserleri “müstakil”, başka bir amaç ile kaleme alınmış ancak metnin tamamına oranla *ben'e* ayrılmış görece küçük bir kısım da içeren eserleri ise “kısmi” ben-anlatıları⁹ kategorisinde değerlendiriyoruz. Bu iki kategorinin yanında dağınık biçimde *ben'den* bahseden kayıtlar içeren eserleri ise “parçalı” ben-anlatıları olarak tasnif ediyoruz.¹⁰ Eser veya eser parçasının, ayrı başlığa sahip olmak veya iki karton

8 Cemal Kafadar'a “Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Sempozyumu”nda verdiği Onur Konuşması'nda ben-anlatıları araştırma grubunun ve elbette salonu dolduran dinleyicilerin dikkatini otoportre minyatürlere çektiği için teşekkür borçluyuz.

9 Eserlerin “sebeb-i telif” kısımları, bu kategorinin en bilinen örnekleri olarak gösterilebilir.

10 Bu üçüncü kategori için bize ilham veren Derin Terzioğlu oldu. Bkz. “Autobiography in Fragments: Reading Ottoman Personal Miscellanies in the Early Modern Era”, *Autobiographical Themes in Turkish Literature: Theoretical and Comparative Perspectives* (Wurzburg: Ergon, 2007).

arasında olmak gibi fiziksel koşullarının yanı sıra, müellifin eser veya eser parçasını kaleme alma motivasyonunun belirleyiciliği tüm ekibin dikkatle üzerinde durduğu bir nokta oldu. Ben-anlatısı eserleri tasnif ederken eser üzerine yürüttüğümüz müzakereler, kavramsal çerçevenin geçen aylar içinde sürekli olarak rafineleştigi bir seyir izledi.

Bu üçlü tasnif dışında, envanter veri girişinin standardizasyonunu sağlamak için basit fakat işlevsel bir yöntem takip ediyoruz. Üzerinde çalıştığımız kaynağın doğası, yazma eserlerin temel kaynağını oluşturduğu bütün diğer araştırma projelerinde kullanılan benzer veri giriş formuna küçük eklemeler yapmayı gerekli kıldı. Esere ilişkin yazı hattı, dili, mevcut nüshaları gibi temel bilgilerin dışında ben-anlatısı üretme pratikleri üzerine sağlıklı nihai tahliller ancak müellife yönelik soruların doğru tasarlanmasıyla mümkündür. Örüntü ve ayrışma noktalarının tespiti, telif yüzyılı bilgisi dışında yazara ilişkin coğrafi ve mesleki bilgileri kaydetmeyi de gerektiriyor. Hangi havzalar ve hangi meslekler *ben* hakkında konuşmaya daha meyyaldir veya farklı havzalardan ve farklı mesleklerden kimselerin kendileri hakkında konuşma biçimlerinde farklılıklar var mıdır soruları proje süresi sonunda -bu kez cevaplamak üzere- tekrar gündeme gelecektir.

Yazma eser kütüphanelerinin yanında devlet arşivlerini de tarıyor, buralarda bulunan malzemenin ben-anlatıları olarak potansiyelini değerlendiriyoruz. Henüz çözüme kavuşturamadığımız sorunlardan biri ise, özel arşivlerden nasıl istifade edebileceğimiz. Derginin bu konuda yardımı olacağını, aile arşivlerinde ben-anlatısı türünde eserler bulunan kimselerin bize ulaşacağını düşünüyoruz.

Proje ekibinin resmi mesaisinin bu kısa dökümünde, gündemimizi oluşturan pek çok meselenin esasen ben-anlatısı çalışmalarına özgü sorunlar olduğu görülecektir. Alanın bu kaçınılmaz sorularını sorar, çözüm arar, bir karara varırken -ve belki bu kararımızı birden fazla kez değiştirirken- izlediğimiz yöntemin ve benimsediğimiz yaklaşımın ilgisine yol gösterici nitelikte olabileceğini fark ettik. Şimdi ilk kısmını paylaştığımız toplantı notlarından derlenmiş bu kısa özetin genelde Osmanlı kültür tarihçiliğine, özelde ise ben-anlatıları çalışmalarına katkısı olacağını umuyoruz.